

УДК 343.13:[65.012.16:658.62](477)

І. А. Петрова

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУДОВО-ТОВАРОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ СПОЖИВЧИХ ТОВАРІВ

Розглянуто процесуальні проблеми судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів. Визначено, що проблеми виникають через велику кількість видів таких товарів та необхідність глибокого знання кожної з їх груп, а також складності підбору експерта для проведення експертних досліджень.

Високий рівень злочинності, що спостерігається нині в Україні, може бути зменшений шляхом поєднання конкретних законодавчих та організаційних заходів і наукових розробок. Актуалізація наукового та методичного забезпечення боротьби зі злочинністю, підвищення її результативності шляхом впровадження у діяльність правоохоронних органів новітніх наукових досягнень і передового досвіду є основним завданням наук, пов'язаних із діяльністю правоохоронних органів і судів. До таких наук можна віднести кримінальний процес, криміналістику, судові експертизи тощо.

Метою даної роботи є комплексне дослідження процесуально-правових проблем судово-товарознавчих експертиз, яке спрямоване на забезпечення їхнього наукового підґрунтя та дозволить підвищити ефективність використання результатів даних експертиз у боротьбі зі злочинністю.

Однією із найбільш важливих та поширених форм використання товарознавчих знань у кримінальному судочинстві є

© Петрова І. А., 2011

проведення попередніх та судово-експертних товарознавчих досліджень речових доказів, якими часто є споживчі товари. Висновок експерта товарознавця виступає доказом у суді.

Кримінально-процесуальний закон визначає, хто може бути судовим експертом та яким вимогам ця особа має відповідати (статті 76, 77, 196 та ін. Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК). Виконання вимог закону при призначенні конкретної особи експертом є однією із гарантій всебічного й об'єктивного розслідування. У ст. 75 КПК указується, що «як експерт може бути викликана будь-яка особа, що володіє необхідними знаннями для дачі висновків» [1]. Це загальне положення закону стосується усіх експертів, у тому числі й товарознавців.

Закон вимагає, щоб для проведення судово-товарознавчих експертиз експертом призначалася особа, яка має спеціальні знання [2]. Під спеціальними знаннями судового експерта-товарознавця розуміються не тільки знання, отримані в результаті навчання у відповідному навчальному закладі, але й знання, отримані в ході спеціальної експертної підготовки, а також під час практичної роботи за спеціальністю.

Експертизи, у тому числі і судово-товарознавчі, зосереджені в судово-експертних установах Міністерства юстиції України (НДІСЕ, ЕКЦ та ін.), проводяться працівниками цих установ, які мають вищу освіту, пройшли підготовку у відповідній сфері судової експертизи і мають кваліфікацію судового експерта [2]. Крім того, призначаючи судово-товарознавчу експертизу, слідчий має враховувати спеціалізацію товарознавця з конкретної групи споживчих товарів (наприклад, меблевої, парфумерно-косметичної та ін.). Слідчий не повинен призначати одного і того самого експерта-товарознавця для дослідження різних предметів, наприклад одягу, ювелірних виробів і взуття, хоча всі ці вироби і належать до споживчих товарів непродовольчої групи.

Сьогодні проведення судово-товарознавчої експертизи пов'язане з різними труднощами. Викликані вони тим, що державна судово-товарознавча експертиза перебуває в стадії постійного розвитку. Науково-дослідні інститути й експертно-криміналістичні центри судових експертиз хоча і займаються цим видом досліджень постійно, але не дуже глибоко, оскільки різноманіття споживчих товарів є дуже великим. У зв'язку із вказаним для проведення судово-товарознавчих експертиз слідчі змушені самостійно підбирати товарознавців із відповідних груп товарів серед різних фахівців: інспекторів торгових інспекцій, експертів бюро товарознавчих експертиз або Торгово-промислової палати, викладачів спеціальних навчальних закладів, товарознавців підприємств, торгових організацій та ін. При

виборі виникає проблема правильного оцінювання слідчим компетентності товарознавця для проведення конкретних досліджень.

З огляду на поділ у товарознавстві всіх споживчих товарів на дві великі групи (продовольчі та непродовольчі), та поділ їх, у свою чергу, на підгрупи (наприклад, для товарів непродовольчої групи: одяг, взуттєві товари, електропобутові машини і прилади, текстильні товари та ін.), спеціальні знання судового експерта-товарознавця необхідно розглядати стосовно відповідної групи товарів, що і визначає його компетентність. Наведене вище означає, що експерт-товарознавець практично не може бути підготовлений до проведення судово-товарознавчих експертизи всіх товарних груп, а тільки до експертиз певних груп споживчих товарів. Це необхідно враховувати слідчому при виборі експерта, якому доручається проведення конкретної судово-товарознавчої експертизи.

Коли судово-товарознавча експертиза проводиться не в судово-експертній установі, вона має призначатись відповідно до ст. 196 КПК [1]. Слідчий повинен викликати до себе особу, якій доручається дана експертиза, переконатись у її компетентності та підготовленості зі спеціальності, встановити її відношення до обвинувачуваного (підозрюваного), потерпілого, перевірити, чи немає підстав до відводу експерта, після чого вручити цій особі постанову про призначення експертизи. При цьому слідчий повинен роз'яснити права й обов'язки, передбачені ст. 77 КПК, попередити про відповідальність за відмову чи відхилення від дачі висновків або за дачу свідомо неправильного висновку.

У судово-експертній установі судово-товарознавча експертиза проводиться відповідно до ст. 198 КПК. У цьому випадку постановою і матеріалами, необхідні для її проведення, направляються керівнику експертної установи, що доручає проведення експертизи одному чи декільком експертам, роз'яснює їм їхні процесуальні права й обов'язки, передбачені ст. 77 КПК, попереджає про відповідальність за відмову чи відхилення від дачі висновків чи за дачу свідомо неправильного висновку (ст. 196 КПК), про що складає відповідний документ і направляє його разом з постановою слідчого експерту. Умови і порядок проведення судових експертиз в експертних установах Міністерства юстиції України регулюються спеціальними документами.

Необхідність використовувати товарознавчі знання може виникнути при комплексній експертизі, яка направлена для проведення в судово-експертну установу, в якій даний вид експертизи не проводиться, або відсутні фахівці із дослідження конкретної групи товарів. У цьому випадку слідчий може призначити експертом товарознавця, який не знаходиться в штаті даної експертної установи, дотримуючись при цьому процесу-

альної вимоги ст. 196 КПК, і повідомити про це керівника експертної установи [3].

Судово-товарознавча експертиза, як і інші судові експертизи, поділяється на первинну, тобто призначену в справі вперше, додаткову, повторну, комісійну і комплексну [4]. Первинна судово-товарознавча експертиза (ст. 75 КПК) призначається слідчим, коли для встановлення фактичних даних про товар необхідні спеціальні знання у галузі товарознавства.

У слідчій і судовій практиці бувають випадки, коли у висновках експертизи відомості про досліджуваний товар сумнівів не викликають, але викладаються вони недостатньо повно чи незрозуміло. Незрозумілим визнається висновок, з якого неможливо зрозуміти, є він позитивним чи негативним, ймовірним чи категоричним, а також який конкретний факт ним установленний. За таких обставин слідчим повинна бути призначена додаткова експертиза (ст. 203 КПК). Вона може бути призначена за клопотанням обвинувачуваного, захисника та інших учасників процесу.

Додаткова експертиза може бути доручена експерту, який проводив первинну експертизу, а також іншому експерту-товарознавцю. Якщо експертиза проводилась у судово-експертній установі, питання про те, хто буде проводити додаткову товарознавчу експертизу, вирішується керівником установи, в якій проводиться експертиза [3].

Іноді у слідчій і судовій практиці є необхідність призначити у справі повторну судово-товарознавчу експертизу (ст. 203 КПК). Підстави для її призначення виникають у тих випадках, коли висновок експерта-товарознавця визнаний необґрунтованим, не збігається з іншими матеріалами справи або виникає сумнів у його правильності. Проводиться повторна експертиза щодо тих же товарних об'єктів і для вирішення тих же питань, з яких проводилась первинна. Повторна експертиза також може бути призначена, якщо висновки експерта суперечать фактичним обставинам справи або у випадку, коли встановлені нові дані, що можуть вплинути на висновки експерта, а також у випадках, коли при призначенні і проведенні експертизи були допущені істотні порушення процесуальних норм, які регламентують порядок призначення і проведення експертизи [4].

Так, при розслідуванні справи про випуск у продаж недоброякісних, нестандартних і некомплектних товарів (ст. 227 КК) експерт-товарознавець у висновку вказав, що якість електроприладів відповідає нормативним документам і зазначеному на них маркуванню. Маркуванням називають текст, умовну позначку і малюнки на товарі чи його упакуванні. Маркування товарів містить дані, що характеризують виріб: найменування,

артикул (модель), сорт, розмір, нормативний документ, якому має відповідати даний виріб (ТУ, ДСТУ чи ГОСТ), штриховий код, дата випуску, виробник та ін. У показаннях свідків і декого з обвинувачуваних зазначалось, що на недоброякісних і некомплектних електроприладах навмисно проставлялось маркування, яке не відповідало фактичній якості виробів. Оскільки висновок експерта-товарознавця суперечив обставинам справи, слідчий призначив повторну судово-товарознавчу експертизу і доручив її проведення іншому експерту-товарознавцю. Повторною експертизою було встановлено, що якість електроприладів не відповідає нормативним документам і наявному маркуванню на кожному виробі. У даному випадку повторною експертизою були усунуті суперечності між первинним висновком і фактичними обставинами справи.

Проведення повторних судово-товарознавчих експертиз має доручатися тільки іншому та найбільш досвідченому експерту, який спеціалізується на даній групі товарів. Це забезпечує підвищення якості досліджень і достовірність висновків експерта. За необхідності проведення різноманітних і складних досліджень повторна судово-товарознавча експертиза може бути доручена декільком експертам-товарознавцям (комісії експертів). Повторні судово-товарознавчі експертизи, проведені комісією експертів, сприяють більш повному і всебічному дослідженню. Якщо експерти, що брали участь у такій експертизі, не доходять єдності, кожний з них, як уже зазначалося, складає свій висновок, який засвідчує підписом [4].

Таким чином, у слідчій (і судовій) практиці судово-товарознавчих експертиз виникає необхідність у проведенні дослідження декількома експертами однієї спеціальності - комісією експертів. Найчастіше ця форма експертизи використовується при складних дослідженнях. Кожен експерт, що входить до складу комісії, самостійно досліджує всі об'єкти. Якщо експерти доходять єдності, вони спільно складають висновок. Якщо єдиний погляд у експертів відсутній, кожен експерт вправі самостійно скласти висновок. Комісійними можуть бути як первинні, так і повторні та додаткові експертизи. Призначається комісійна експертиза слідчим відповідно до ст. 75 КПК. Якщо слідчим проведення експертизи доручається експертам судово-експертної установи, комісія експертів може бути створена її керівником (ст. 198 КПК) [1].

У слідчій та експертній практиці судово-товарознавчих експертиз нерідко постають питання, для вирішення яких недостатньо спеціальних знань тільки з однієї галузі знань (виду експертизи) чи комісії експертів однієї спеціальності. У таких випадках слідчим може бути призначена комплексна експерти-

за. Вона проводиться експертами, які є фахівцями з різних галузей знань (наприклад, товаровознавцем і технологом; біологом, хіміком та товаровознавцем і т. ін.) [4]. Комплексна експертиза може бути проведена й одним експертом, якщо він має різні спеціальні знання, які можуть бути використані при проведенні комплексної експертизи, однак такі випадки в практиці зустрічаються рідко.

Характерними рисами комплексної експертизи є єдність об'єкта (чи об'єктів) дослідження; дослідження їх експертами різних спеціальностей для вирішення одних і тих самих питань, поставлених слідчим (чи судом) при розслідуванні конкретної кримінальної справи.

Кримінально-процесуальний кодекс не містить процесуальних норм, що регулюють проведення комплексних експертиз. Разом із тим у слідчій практиці вони одержали досить широке поширення. При цьому вимога закону про те, що експерт-товарознавець дає висновок від свого імені на підставі досліджень, проведених ним відповідно до його спеціальних знань, і несе за даний висновок особисту відповідальність (ст. 75 КПК), цілком поширюється на осіб, що беруть участь у проведенні комплексної експертизи. Тому у висновку комплексної експертизи має бути зазначено, які дослідження провів кожний експерт, які факти він особисто встановив і до яких висновків дійшов. Експерти, що проводять комплексну експертизу, можуть підписати спільний висновок або ту його частину, у якій відображені хід і результати проведених ним особисто досліджень. Якщо підставою остаточного висновку є факти, встановлені іншим експертом, то у висновку комплексної експертизи це має бути зазначено [3].

Випадки, коли виникає необхідність одночасно досліджувати товари фахівцями різних галузей знань, в експертній практиці зустрічаються досить часто. Так, при розслідуванні однієї і тієї ж справи спеціальні знання хіміка необхідні для встановлення процентного вмісту різних волокон у пряжі. Для визначення, чи є однорідною вовна, виявлена в обвинувачуваного і вилучена на фабриці, потрібні знання біолога. У цих випадках від результатів хімічних та біологічних досліджень залежить висновок експерта-товарознавця. Без них експерт-товарознавець не зможе встановити якість, ціну та інші дані про товар, поданий для дослідження.

Комплексні експертизи за участю експертів-товарознавців можуть призначатися при розслідуванні різних злочинів, де через обставини справи виникає необхідність у використанні товаровознавчих та інших спеціальних знань. Найчастіше вони призначаються при розслідуванні розкрадань державного і су-

спільного майна, випуску недоброякісної, нестандартної чи некомплектної продукції. Однак слідча й експертна практика доводить, що вони можуть призначатися і при розслідуванні інших злочинів.

Проведення комплексних судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів має ряд особливостей, які повинні враховуватися як слідчими, так і експертами. До їхнього числа, наприклад, варто віднести дотримання експертами послідовності різних досліджень. Це необхідно для того, щоб одні методи дослідження (приміром, хімічні) не зруйнували об'єкт і не перешкодили використанню інших методів дослідження (товарознавчих, технологічних та ін.). Так, при проведенні комплексної судово-товарознавчої експертизи рукавичок виникла необхідність хімічних випробувань, біологічного та товарознавчого дослідження. При дослідженні рукавичок експертами була дотримана послідовність, яка дала можливість експерту-товарознавцю досліджувати рукавички в тому вигляді, в якому вони були виявлені слідчим і подані на експертизу. Це мало істотне значення, тому що сприяло якісному проведенню судово-товарознавчої експертизи та отриманню достовірних результатів. При недотриманні необхідної послідовності в даному випадку, тобто після проведення біологічних і хімічних досліджень, у результаті яких рукавички були б деформовані і частково порушена їхня тканина, експерт-товарознавець не міг би встановити всі їхні об'єктивні товарознавчі дані.

Приклади такої взаємодії експертів не одиничні. Необхідно, щоб між експертами завжди досягалась погодженість, що забезпечує можливість виконання необхідних досліджень та отримання достовірних результатів при проведенні комплексних судово-товарознавчих експертиз.

Експерт-товарознавець зобов'язаний об'єктивно, всебічно і глибоко вивчати й аналізувати досліджуваний предмет. Об'єктивність проведення судово-товарознавчої експертизи припускає, насамперед, незацікавленість експерта в результаті справи. Закон передбачає чіткий перелік обставин, за яких дана особа не може призначатися експертом через мотиви зацікавленості (ст. 62 КПК).

Крім загальних обставин, необ'єктивність експертів-товарознавців може проявитися й в інших випадках. Наприклад, дослідженням товару (продукції) займався експерт Бюро товарних експертиз чи інспектор державної торгової інспекції в процесі виконання службових обов'язків. Потім цю ж особу як судового експерта-товарознавця залучено для проведення судово-товарознавчої експертизи тих же товарів. Не викликає сумніву, що в такій ситуації слідчий не може призначити зга-

дану особу судовим експертом, тому що не виключені її зацікавленість у справі, прагнення підтвердити в ході проведення судово-товарознавчої експертизи результати раніше зроблених досліджень.

Закон (ст. 77 КПК) наділяє експерта процесуальною самостійністю, покладаючи на нього персональну відповідальність за проведені дослідження. Експерт завжди дає висновок від свого імені [1]. Можливість і необхідність використання при проведенні судово-товарознавчої експертизи тих чи інших методів дослідження визначається самим експертом. При цьому він спирається на власний досвід і наявні в нього спеціальні знання. Це, однак, не означає, що слідчий і суд не можуть запропонувати експерту використовувати інші традиційні методи дослідження.

Експерт-товарознавець зобов'язаний досліджувати тільки ті об'єкти (товари, продукцію чи документи, що відображають дані про них), джерело походження яких відоме за матеріалами справи. Дотримання цієї вимоги забезпечується тим, що факти, покладені в обґрунтування висновків експерта-товарознавця, процесуально закріплюються в протоколах слідчих дій при обшуку, виїмці і т.п. Якщо джерело одержання речових доказів невідоме чи сумнівне, то висновок експерта не може бути визнано таким, що має доказове значення. Аналогічна вимога висувається і до процесуального оформлення зразків для експертного дослідження. Джерело й обставини одержання таких зразків також повинні бути відображені в матеріалах справи [5].

На практиці бувають випадки, коли експертами-товарознавцями не дотримуються наведені вимоги процесуального закону. Так, при розслідуванні справ про розкрадання авторучок перед експертом-товарознавцем було поставлене питання: яким підприємством були виготовлені викрадені авторучки? Щоб відповісти на нього, експерту-товарознавцю потрібні були зразки авторучок, виготовлених на підприємстві, де відбулося розкрадання. Замість того, щоб запропонувати слідчому вилучити зразки і належно їх оформити, експерт-товарознавець самостійно одержав їх на підприємстві і потім використовував при дослідженні як порівняльний матеріал. Зрозуміло, що такий висновок, складений експертом, доказового значення не має, тому що були порушені вимоги процесуального закону, внаслідок чого досліджували об'єкти, оформлені процесуально неправильно.

Закон передбачає, що судовий експерт-товарознавець зобов'язаний безпосередньо (особисто) проводити дослідження поданих йому речових доказів (ст. 77 КПК) [1]. Якщо ж експерт,

призначений слідчим (судом), передоручає проведення досліджень іншій особі, його висновки не можуть бути доказом. Експерт-товарознавець повинен вивчати наявні речові докази (наприклад, споживчі товари) шляхом безпосереднього дослідження їхніх властивостей. Недотримання цієї вимоги призводить до того, що експерт не встановить усіх характерних властивостей досліджуваних об'єктів, а це може служити підставою для невірних суджень та висновків і відбитися на об'єктивності розслідування [6].

Дослідження речових доказів, визначення якості товарів і продукції часто пов'язано з використанням лабораторних прийомів і методів. Якщо ці дослідження не виходять за межі компетенції експерта-товарознавця і проводяться ним особисто, то виходить, що вони проведені з дотриманням вимог закону (статті 75, 196 КПК) [1]. Однак на практиці бувають випадки, коли експерт-товарознавець, проводячи експертизу, покладається на висновки лабораторних досліджень, зроблених за його дорученням фахівцями суміжних галузей знань (біології, хімії та ін.). Таким чином, експерт-товарознавець використовує дані про об'єкт (предмет), які були отримані не в результаті безпосереднього дослідження, а через інших фахівців [7].

Наприклад, при розслідуванні розкрадання тонколистової сталі експерту-товарознавцю доручалося дослідити якість викраденої сталі і визначити її роздрібну ціну. З кожної поданої партії сталі експертом відбирались зразки і направлялись до лабораторії, де визначався їхній хімічний склад. Одержавши з лабораторії висновки про склад сталі, експерт-товарознавець склав на їх основі свій висновок про якість і ціну тонколистової сталі. Такий висновок експерта не міг розглядатись як джерело доказів, тому що базувався на спеціальних знаннях не самого експерта, а працівників лабораторії.

Експерт зобов'язаний повно і чітко викласти у висновку весь процес досліджених їм речових доказів (статті 75, 200 КПК). При аналізі й оцінюванні висновків експерта порушення чи недотримання процесуальних норм при проведенні судово-товарознавчої експертизи не повинні залишатись без критичної оцінки слідчого. У ряді випадків вони можуть бути усунуті допитом експерта (статті 201, 310 КПК) чи проведенням додаткової або повторної судово-товарознавчої експертизи (статті 201, 310 КПК).

Таким чином, процесуальні проблеми призначення та проведення судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів пов'язані із тим, що різноманіття споживчих товарів є дуже великим, і експерт-товарознавець не може бути однаково глибоко обізнаним з усіма групами. Тому спеціальні знання судового експерта-товарознавця необхідно розглядати стосовно

відповідної групи товарів, що і визначає його компетенцію і має враховуватись слідчим при виборі експерта.

Окрім цього, в експертних установах Міністерства юстиції України можуть бути відсутні експерти з даної групи споживчих товарів. У зв'язку з цим слідчі змушені самостійно підбирати експертів-товарознавців з відповідних груп товарів із числа працівників різних організацій (викладачів спеціальних навчальних закладів, товарознавців підприємств та торгових організацій і т. ін.). При цьому немає гарантії, що ці особи, виконуючи свої обов'язки, раніше не досліджували саме цей товар, а значить і у висновку вони будуть прагнути підтвердити результати проведених раніше досліджень.

При проведенні судово-товарознавчої експертизи часто виникають питання, які потребують досліджень в інших галузях знань для дачі обґрунтованого висновку. У такому випадку призначається комплексна експертиза, яка потребує узгодження дій кожного учасника досліджень, щоб не зіпсувати об'єкт дослідження.

Це далеко не повний обсяг проблем, які постають перед слідчим та експертом при призначенні та проведенні судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів, які необхідно вирішити науковцям.

Список літератури: 1. Кримінально-процесуальний кодекс України. – Х. : Одиссей, 2009. – 240 с. 2. Про судову експертизу : закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232. 3. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз : затв. наказом М-ва юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 46. – Ст. 1715. 4. Про судову експертизу у кримінальних та цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 1997 р. № 8 // Вісник Верховного Суду України. – 1997. – № 3 (5). – С. 2–4. 5. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Право и закон, 1996. – 224 с. 6. Руководство по расследованию преступлений : науч.-практ. пособие / А. В. Гриненко, Т. В. Каткова, Г. К. Кожевников и др. – Харьков : Консум, 2001. – 56 с. 7. Винберг А. И. Специалист в процессе предварительного расследования / А. И. Винберг // Социалистическая законность. – 1961. – № 9. – С. 31–32.

Надійшла до редколегії 17.02.2011

Рассмотрены процессуальные проблемы судебно-товароведческих экспертиз потребительских товаров. Определено, что проблемы возникают из-за большого количества видов таких товаров и необходимости глубокого знания каждой из их групп, а также сложности подбора эксперта для проведения экспертных исследований.

Some procedural problems of forensic and merchandising examinations of consumer goods are considered. It is defined that the problems arise because of large

number of types of such goods and necessity of deep knowledge of each of these groups as well as difficulty of selecting an expert for expert studies.